

RAT PAMĆENJEM U KNJIŽEVNOSTI I HISTORIOGRAFIJI SJEVERNOG JADRANA

Natka Badurina: *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća.*

Zagreb: Disput, 2023. ISBN 978-953-260-453-5

DOI: 10.15291/csi.4449

Pod naslovom *Strah od pamćenja*, kojim intrigantno povezuje interdisciplinarno znanstveno polje studija pamćenja i afektivnih studija, u svojoj najnovijoj knjizi Natka Badurina donosi sintezu višegodišnjih kulturno-antropoloških istraživanja ratne etnografije sjevernog Jadrana. Autorica ove knjige izvanredna je profesorica na Sveučilištu u Udinama, a dosad je objavila nekoliko znanstvenih radova posvećenih ulozi straha u oblikovanju kolektivnog pamćenja i obrazaca reprezentacije traumatskih događaja iz Drugog svjetskog rata na hrvatsko-slovensko-talijanskom pograničnom području. Teme njezinih istraživanja dijelom su vezane i uz projekt *Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti* (2017. – 2021.) Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu u okviru kojega je s Jelenom Marković i Unom Bauer uredila i zbornik radova *Naracije straha: istraživački uvidi, teorijski problemi i metodološki izazovi* (2019).

U kontekstu studija pamćenja razdoblju Drugog svjetskog rata pripada posebno mjesto jer, kako je to Etienne François zamijetio, identitet suvremenih europskih zemalja gradi se upravo na oporuci Drugog svjetskog rata. Nakon raspada SSSR-a u cijeloj Europi, a u našoj sredini osobito nakon raspada SFRJ, dolazi do obrata u pamćenju i preslagivanja hijerarhije memorijskih pripovijesti. Gubitkom stabilnog društvenog okvira pamćenja u kojemu je antifašizam bio čvrst oslonac, dolazi do poplave novih sjećanja tzv. „konkurentskih skupina žrtava”, koje nastoje nametnuti jedna drugoj svoje verzije povijesti. Premda pamćenje ratnih zločina postaje predmetom novih znanstvenih pristupa i inspiracija novih umjetničkih formi, ova preispitivanja ponekad perpetuiraju poznate stereotipe koji se lako politički instrumentaliziraju. Autorica knjige upozorava na činjenicu da historiografska građa, i onda kada postaje predmetom umjetničkog izričaja, može biti podložna različitim manipulacijama i selektivnim reprezentacijama te svojim istraživanjima skreće pozornost na procese koji (de)formiraju pamćenje rata, terora, žrtava i zločina. Osobitu važnost imaju njezina zapažanja posljedica koje revizije pamćenja u suvremenim postsocijalističkim društvima imaju u oblikovanju novih identiteta koji odbacuju vrijednosti antifašističkog pokreta

otpora. Premda se u suvremenim europskim društvima pamćenje Drugog svjetskog rata institucionalno podupire službenim rezolucijama Vijeća Europe, s druge strane to pamćenje uključuje i političke procese zaborava/zaboravljanja, odnosno selekcije materijala koji je pogodan ili prikladan za pamćenje u određenom političkom ključu, prvenstveno u ključu koji sukob fašizma i antifašizma transformira u sukob demokracije i dvaju totalitarizama. U tom smislu, osim što strah s jedne strane može biti sâm sadržaj pamćenja, s druge strane razvija se i specifičan strah od pamćenja, a s tim u vezi i (politički) procesi koji podupiru rasterećivanje pamćenja, odnosno koji potiču zaboravljanje. U navedenom kontekstu, strah od pamćenja Natka Badurina vidi prije svega u strahu od pamćenja komunizma „kao borbe protiv nejednakosti i podjarmljenosti”. Ona to potkrepljuje nizom primjera, počevši od svjedočenja preživjelih iz fašističkih logora do muzejskih postava, službenih komemoracija, društvenih rituala i privatnog, obiteljskog odnosa prema pripadanju partizanskom pokretu.

U interdisciplinarnom polju studija pamćenja, posebno uporište autorica nalazi u konceptima višesmjernog pamćenja Michaela Rothberga i hijerarhizacije pamćenja Aleide Assmann. Usto, ona dodatno uvodi i perspektivu postkolonijalne kritike te inzistira na etičkim načelima u tumačenju prošlosti, što je osobito istaknuto u njezinu pristupu književnosti kojoj namjenjuje ulogu najodgovornijeg medija prijenosa pamćenja. Iako se takvim stavom možda neće približiti nepopustljivim zagovarateljima autonomije književnosti, treba istaknuti da ideju o tome kako povijest valja ponovo ispriповijedati iz perspektive podčinjenih subjekata studije pamćenja dijele s postkolonijalnom kritikom te je ovakav izbor i logičan i metodološki opravdan.

Prateći povijesni raspon od jednog stoljeća (preciznije, od 1919. do 2020. godine) u knjizi *Strah od pamćenja* Natka Badurina koncentrira se na nekoliko problematičnih memorijskih čvorova koji se aktualiziraju u suvremenim hrvatsko-talijanskim političkim i kulturnim vezama. U skladu s tim rukopis je podijeljen na četiri tematske cjeline; kronološkim nizom rasprava otvara tema D’Annunzijeva riječkog pothvata s podnaslovljenim pitanjem „Vesela okupacija ili najava fašizma?”. Zatim slijedi tema talijanske vojske u okupaciji Jugoslavije te s tim u vezi sukobljenim sjećanjima koja s talijanske strane grade mit o dobrom vojniku, a s jugoslavenske rade na kanoniziranju svjedočenja o zločinima u talijanskim logorima. Treće se poglavlje bavi potisnutim sjećanjem na žrtve tršćanske Rižarne San Sabba, koja je od 1943. do 1945. godine bila nacistički logor. Četvrto poglavlje kroz temu manipulacija pamćenjem partizanskih zločina i istarskog egzodusa u kolektivnom talijanskom pamćenju otvara pitanje mogućnosti zaustavljanja „mitološkog stroja” (Furio Jesi, 2007), odnosno diskursa zasićenih veličanjem straha koji na mitskom polju potiskuju znanstvena istraživanja.

Da bi ukazala na problematična mjesta suvremenih tumačenja D’Annunzijeva „ri-

ječkog pothvata” ili „riječke epizode” autorica u prvom poglavlju, između ostalog, prati i dva umjetnička projekta – performans slovenskog konceptualnog umjetnika Janeza Janše (pravim imenom Davide Grassi) iz 2009. i 2010. pod naslovom *Il porto dell'amore* i performans hrvatskog umjetnika Damira Stojnića pod nazivom *1:1* (jedan prema jedan). Dok Janša svojim projektom nastupa kao zagovornik riječke povijesne epizode čitajući De Ambrisov nacrt Ustava bez naknadnih D'Annunzijevih intervencija (koje stoga autorica pomno analizira), Stojnić suvremene frustracije razvijene u kontekstu neoliberalnog kapitalizma nadopisuje na riječki pothvat tumačeći ga kao revolucionarnu i antiinstitucionalnu pobunu, no pritom posve zanemaruje njegova protofašistička značenja te posve neprimjereno kulturni kontekst 2020. godine, kada Rijeka postaje europskom prijestolnicom kulture, povezuje sa stotom obljetnicom Riječkog pothvata.

Drugo poglavlje donosi pregled narativnih oblika pamćenja internacije u talijanskim fašističkim logorima na okupiranim hrvatskim teritorijima. Stilskom i diskurzivnom analizom iskaza svjedoka autorica otkriva neke zajedničke obrasce pripovijedanja o traumi preživjelih iz logora Bakar, Kraljevica, Kampur i Molat. Pritom izdvaja dnevničke zapise Hinka i Vladimira Gottlieba i fotoreportažu Elvire Kohn, dok u logorskom pjesništvu i osobito u žanru ženskih spomenara kroz formulaičan način izražavanja i epski obrazac pripovijedanja zapaža utjecaje usmene predaje na poetiku svjedočenja o proživljenom strahu. U pristupu gradi koja obuhvaća iskaze svjedoka pred poslijeratnom Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora, autorica izražava nelagodu zbog tranzicijskog povijesnog revizionizma koji dodatno podupire strah hrvatskog društva od pamćenja fašizma. No zanimljiva je njezina usporedba suvremenih procesa revizije povijesti koji u hrvatskoj i u talijanskoj historiografiji razvijaju posve oprečan odnos prema radu jugoslavenske Komisije. Naime, dok revizionistički diskursi u hrvatskoj historiografiji odbacuju dokumente ove Komisije kao ideološke, pretjerane, nepouzdanе i sl., talijanska historiografija, koja od devedesetih godina prošlog stoljeća intenzivno radi na dekonstrukciji mita o dobrom talijanskom vodniku, podupire se pritom upravo podacima koje je utvrdila jugoslavenska Komisija.

Pamćenju žrtava tršćanske Rižarne, jedinog nacističkog logora u Italiji koji je imao krematorij, autorica se u trećem poglavlju posvećuje kroz interpretaciju dvaju romana, *Obustaviti postupak* Claudija Magrisa i *Sonnenschein* Daše Drndić. Pritom ona upozorava na činjenicu da su većinu žrtava Rižarne činili politički zatvorenici osumnjičeni za antifašističko djelovanje, odnosno pripadnici pokreta otpora (Hrvati, Slovenci i Talijani), što je odmah po završetku rata zaboravljeno iz političkih razloga, kako bi se zataškao tršćanski kolaboracionizam i kako bi se, općenito, minorizirala uloga antislavizma u fašizmu na granici. Budući da ova dva romana Claudija Ma-

grisa i Daše Drndić govore o Rižarni, autorica je usporedila njihove interpretacije propitujući u kojoj mjeri progovaraju o lokalnim aspektima holokausta. Premda je Magris talijansku publiku upozorio na nekažnjeni kolaboracionizam, a Drndić hrvatsku i međunarodnu na povijesni revizionizam i nedovršenu denacifikaciju, autorica u zaključku ipak upozorava na to da su, kada je u pitanju konkretno pamćenje tršćanske Rižarne, oba romana propustila književno preispitati stvarne probleme uklopivši ovu temu u globalizaciju povijesti holokausta.

Prateći razvoj političkih mitova o egzodusu Talijana, u poglavlju o nacionalizaciji pamćenja zapaža kako se demonizacijom (slavenskih) partizana u sjećanjima ezula gnijezdi antislavenski rasizam prelijevajući se preko javnih diskursa i u popularnu literaturu. Naime, talijansko pamćenje istarskog egzodusa tema je brojnih tekstova umjetničke književnosti (među najznačajnijim predstavnicima izdvojeni su Fulvio Tomizza, Enzo Bettiza, Marisa Madieri, Nelida Milani). Imajući na umu taj umjetnički značajniji korpus, autorica ipak fokus svoje analize postavlja na produkciju s ruba kanona te izdvaja tekstove koji interpolacijom fantastike potpiruju strah i stereotipe o slavenskoj krvoločnosti (npr. romani *Velika fojba* Carla Sgorlona iz 1992.; *Tko se boji crnog čovjeka* Grazielle Fiorentin iz 2005.). U spomenutim se tekstovima fašistička vladavina u Istri prikazuje u ključu mita o dobrom talijanskom vojniku, dok se dolazak partizana, „vojske iz šume”, predstavlja kao povratak na primordijalno, pećinsko stanje. Također, u kontekstu fantazijskih konstrukcija o mračnim ritualima vezanim uz predaju o fojbama posebno se osvrće na motiv crnog psa koji se javlja već u prvom romanu posvećenom toj temi, *Smrt u fojbama* (1949) Giancarla Marinaldija. Premda se priče u navedenoj sublitteraturi ponekad predstavljaju kao autentična sjećanja, poredbeno analiza potvrđuje da svoju građu crpe iz kronike *Proljeće u Trstu* (1951) Antonija Quarantottija Gambinija koji je svojim romanom o četrdeset dana jugoslavenske okupacije Trsta inaugurirao dugu tradiciju antislavenskog književnog rasizma.

Prateći konkretne povijesne strahove, ali i strah od povijesti (osobito povijesti Drugog svjetskog rata i strah od komunističke sablasti), aktualiziran u osobnim svjedočenjima, kroz umjetničku interpretaciju i kroz suvremenu historiografsku reinterpretaciju, Natka Badurina upozorava na procese problematičnog suočavanja s prošlošću kroz koje prolazi suvremeno kolektivno pamćenje na cijelom nizu primjera – od romantizacije protofašističkog D’Annunzijeve „riječkog pothvata” preko holokaustizacije pamćenja fojbi, uvođenja definicije „ne-nevinih žrtava” Rižarne i zaboravljanja zločina tršćanskog kolaboracionizma pa sve do muzejskih prezentacija izgubljene „talijanskosti” Istre i Dalmacije. Postavljeni u funkciju „samopraštajućeg” viđenja talijanske uloge u Drugom svjetskom ratu, ti procesi s jedne strane rasterećuju pamćenje talijanskog društva, dok s druge strane opterećuju kolektivnu memoriju strahom

od politički pohlepnog i barbarski okrutnog slavenskog čudovišta. S druge strane, revizionizam hrvatske povijesti uvođenjem anti-antifašističkih diskursa i odbacivanjem zasluga pokreta otpora u oslobođanju od fašizma ni sam ne zazire od bizarnog iskrivljavanja povijesnih činjenica u iredentističkom ključu. U tom smislu povremeno svjedočimo nevjerojatnim tvrdnjama hrvatskih povjesničara, poput teze da su Talijani na okupiranom teritoriju Dalmacije bili „prisiljeni reagirati nasiljem”, isprovocirani partizanskim akcijama koji su zapravo potaknule internacije u logore (str. 133). Osim toga, čini se da suvremeno društvo ne posvećuje nimalo pažnje pamćenju fašističkih logora na Molatu, Rabu, Kamporu i Bakru, a ta vrsta (ne)aktivnosti i nerada na pamćenju zapravo se uklapa u program suvremene talijanske desnice koja radi na brisanju odgovornosti fašizma iz kolektivne memorije. Na tragu toga, glavni je znanstveni doprinos ove knjige, u skladu s ciljevima koje u svom istraživanju postavlja autorica, prije svega u uspješno obranjenj o potrebi vraćanja povjerenja u historiografiju kao jedinom putu utvrđivanja istine o prošlim zbivanjima te u skladu s tim u argumentiranoj, hermeneutički besprijekornoj kritičkoj interpretaciji koja poziva i povjesničare i književnike i umjetnike na etičku odgovornost u reprezentaciji činjenica. Povezujući temu straha i temu pamćenja da bi njihovu spregu propitala kroz opreku hrvatsko-talijanskih odnosa, ova je knjiga ne samo društveno relevantna i aktualna nego ima i specifičnu didaktičku i etičku vrijednost. Ona nas upozorava na činjenicu koju ne smijemo zapostaviti – tumačenja povijesti nacionalnih i ideoloških sukoba na graničnim područjima sjevernog Jadrana, koja zanemaruju aspekt antislavizma, a povijest terora dekontekstualiziraju odbacujući antifašizam, mogu biti opasna i za budućnost.

Miranda Levanat-Peričić